

Н21

3131

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Найрулін Анатолій Олександрович

УДК 811.161.2'371'06 (043.3)

**Культурно-історичний і прагмалінгвальний компоненти в
письменницькому епістолярію початку ХХ століття**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

НБ НПУ

100068232

Київ – 2011

7509

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор
Гриценко Павло Юхимович,
Інститут української мови НАН України,
директор, завідувач відділу діалектології.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, доцент
Мех Наталя Олександрівна,
Інститут української мови НАН України,
провідний науковий співробітник
відділу стилістики та культури мови;

кандидат філологічних наук, доцент
Циганок Ірина Борисівна,
Ізмаїльський державний
гуманітарний університет,
завідувач кафедри української мови.

Захист відбудеться „19” квітня 2011 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 в Національному педагогічному університеті імені Михайла Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотечі Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано „19” березня 2011 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

А. В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Сучасна лінгвістика приділяє значну увагу дослідженню семантичних категорій, орієнтованих на пізнання об'єктивної реальності, вивчення дискурсної семіотичної, а отже, і мовної особистості письменника – творця важливих в історичному плані текстів. Тому актуальними залишаються проблеми: 1) зв'язку мови й культури, зокрема вивчення культурно значущої інформації, яка може виявляти себе в наявності в текстах культурно-історичного компонента, що віддзеркалює важливі соціальні й культурні проблеми відповідної епохи крізь призму мовних знаків (лінгвокультурем, культурних та суміжних конотацій, стилістичних особливостей тощо); 2) використання й функціонування мовних знаків у процесі комунікації у взаємозв'язку з інтерактивністю його суб'єктів (адресата й адресанта), їхніми особливостями й ситуацією спілкування, що полягає в актуалізації в текстах прагмалінгвального (конотативного) компонента, мовним реалізатором якого можуть бути структурно-стилістична організація текстів (наприклад, формули в листах) і наявність у них різних типів конотації, під якою розуміємо універсальну категорію лексико-фразеологічного (праці Ю. Д. Апресяна, О. С. Ахманової, В. І. Говердовського, Є. С. Огіна, В. М. Манакіна, О. О. Тараненка, В. Д. Ужченка, В. Л. Іващенко та ін.), граматичного (досліджували Р. Х. Вольперт, Є. М. Беліцька, Н. І. Іванова, І. М. Лебедева, Г. Ю. Сіднев та ін.) і текстового рівнів мови. Конотація виявлена значною мірою в текстах приватного епістолярію з його елементами психологізації, емотивності, оцінності, експресивності, інтимізації, індивідуалізації, зумовлених комунікативною метою та мовними і структурними особливостями цих текстів.

Отже, дослідження культурно-історичного та прагмалінгвального компонентів епістолярію, його наближення до розмовного мовлення, яке за своєю природою є найбільш конотованим, зумовлюють **актуальність** дисертаційної роботи; до того ж український письменницький епістолярій досі не вивчено в лінгвокультурологічному й прагмалінгвальному аспектах, хоча для розвитку нової української літературної мови епістолярна спадщина провідних письменників (М. М. Коцюбинського, О. Ю. Кобилянської, Лесі Українки, Б. Д. Грінченка та ін.) є

знаковою, і ця знаковість зберігає своє культурно-історичне значення й у наші дні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з науковою програмою Інституту української мови НАН України „Історія української літературної мови: лексичні, граматичні й словотвірні варіанти у мовній практиці” (0170U000993), узгоджена з планами науково-дослідної роботи кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, зокрема, з темою кафедри „Структурно-семантичне та функціональне дослідження лексичних одиниць і граматичних категорій в літературній мові та діалектному мовленні”); тему дисертації затверджено вченою радою університету (протокол № 2 від 25 вересня 2009 р.) та скоординовано Науковою радою „Українська мова” Інституту української мови НАН України (протокол № 51 від 17 грудня 2009 р.).

Мета дисертації: виявити індивідуальні риси епістолярію М. М. Коцюбинського, зокрема, роль культурно-історичних та прагмалінгвальних (конотативних) компонентів на тлі епістолярних зразків його сучасників.

Відповідно до мети передбачено розв'язання таких завдань: 1) удокладнити параметри, риси та культурологічно-історичну характеристику епістолярного мовлення як окремого стилю сучасної української літературної мови; 2) визначити зміст понять „культурно-історичний компонент” та „прагмалінгвальний компонент” (щодо епістолярного тексту); 3) систематизувати мовні засоби виявлення культурно-історичного компонента в епістолярній спадщині М. М. Коцюбинського та його сучасників; 4) установити типові риси прагмалінгвальних (конотативних) компонентів у листуванні М. М. Коцюбинського та письменників кінця XIX – початку XX ст.; 5) запропонувати оцінку мовотворчості М. М. Коцюбинського в розвитку української літературної мови, з особливою увагою до його епістолярію.

Об'єкт дослідження – тексти листів українських письменників, насамперед М. М. Коцюбинського, а також Лесі Українки, О. Ю. Кобилянської, Б. Д. Грінченка, як найбільш типових для українського письменницького епістолярію зазначеного періоду.

Предмет дослідження – лінгвокультурологічні, прагмалінгвальні та лінгвостилістичні особливості листовної спадщини М. М. Коцюбинського на тлі епістолярію його сучасників як вияв індивідуальних авторських рис, що є основою для створення загальних лінгвістичних ознак цього стилю української літературної мови.

Методологічною основою дисертації слугують положення праць Ю. М. Лотмана про культуру як ієрархічно вищий і складно побудований текст; теоретичні положення про конотацію Ю. Д. Апресяна, Л. Блумфілда, В. І. Говердовського та інших лінгвістів.

Методи дослідження. У роботі застосовано описовий метод (прийом безпосереднього спостереження), який становить основу під час аналізу лексичного складу листів; зіставний метод використано для виявлення особливостей прагмалінгвального (конотативного) компонента в листах М. М. Коцюбинського та його сучасників; компонентний і контекстуальний прийоми застосовано з метою систематизації типів лінгвокультурем і конотацій, їхніх функцій у листах; опертя на прийом лінгвостатистики допомогло визначити функціональне співвідношення лінгвокультурем і конотацій різних типів.

Матеріал дослідження охоплює листи М. М. Коцюбинського з шеститомного зібрання творів (К. : Вид-во АН УРСР, 1961 – 1962. – Т. V – VI); семитомного зібрання (К. : Наук. думка, 1974 – 1975. – Т. V – VII); листи до О. І. Аплаксіної, упорядковані І. І. Стебуном (1938, 1999); листи до О. І. Аплаксіної, упорядковані В. Є. Панченком (2008); „Листи до Михайла Коцюбинського” в чотирьох томах (2002 – 2003); листи М. Ф. Чернявського до М. М. Коцюбинського (фонди Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. Коцюбинського); листи Лесі Українки з дванадцятитомного зібрання творів (К. : Наук. думка, 1978 – 1979. – Т. X – XII); листи О. Ю. Кобилянської з п’ятитомного зібрання творів (К. : Держлітвидав України, 1963. – Т. V) та ін.; усього опрацьовано близько 2000 листів.

Наукову новизну роботи визначає те, що в ній у результаті комплексного аналізу мовних засобів вираження культурно-історичного та прагмалінгвального (конотативного) компонентів мовної семантики в письменницькому епістолярію к. XIX – поч. XX ст. з’ясовано індивідуальні риси листовної спадщини

М. М. Коцюбинського на тлі епістолярію його сучасників; уперше в українському мовознавстві в лінгвокультурологічному та прагмалінгвальному аспектах проаналізовано лексичний склад та особливості структури листів письменників к. ХІХ – поч. ХХ ст., що суттєво поглиблює знання про творення й розвиток нової української літературної мови, яка постала внаслідок формування функціональних стилів та взаємодії між ними.

Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні лінгвальних параметрів епістолярного стилю, окресленні актуальних інтралінгвальних та екстралінгвальних критеріїв його виділення з увагою до культурно-історичного та прагмалінгвального (конотативного) компонентів у структуруванні текстів листів.

Практичне значення дисертації полягає в представленні в систематизованому вигляді значного за обсягом емпіричного матеріалу, який маркує епістолярний стиль; запропонована методика комплексного аналізу може бути використана в дослідженні епістолярію інших авторів та формуванні корпусу структурних маркерів для інших стилів; матеріали й висновки дослідження можуть бути цінними для синтетичних студій з історії української літературної мови, у лінгводидактиці, а також у літературознавстві та культурології.

Основні положення й результати дисертаційної роботи **апробовано** на науково-методичних семінарах; засіданнях кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка; на міжнародних науково-практичних конференціях: „Проблеми загальномовної та ареальної семантики” (Луганськ, 2003, 2005, 2007), „Семантика мови і тексту” (Івано-Франківськ, 2003, 2006), „Загальні питання філології” (Дніпродзержинськ, 2004), „Динаміка наукових досліджень” (Дніпропетровськ, 2004), „Українська мова в часі і просторі” (Львів, 2004), всеукраїнських науково-практичних конференціях „Проблеми загальномовної та ареальної семантики” (Луганськ, 2001), „Історія і сучасні проблеми функціональних стилів української літературної мови” (Чернівці, 2001), „Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея” (Луганськ, 2008), Всеукраїнському семінарі „Актуальні питання української лінгвогеографії” (Луганськ, 2001), регіональних наукових конференціях „Творча спадщина Бориса Грінченка в

системі національних духовних вимірів” (Луганськ, 2003), „Слобожанська бесіда” (Луганськ, 2008), Регіональній конференції з ономастики, топоніміки, ергоніміки (Луганськ, 2004), науково-практичній конференції „Перспективніе разработки науки и техники” (Росія, Белгород, 2004). З теми дисертації опубліковано 21 статтю, з яких 10 – у фахових виданнях, 1 тези доповіді.

Структура роботи. Дисертація має вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел (213 позицій). Загальний обсяг роботи – 197 сторінок, текстова частина – 176 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У „Вступі” обґрунтовано вибір теми, її актуальність, сформульовано мету й завдання, визначено об’єкт, предмет, наукову новизну роботи, її теоретичне й практичне значення, окреслено методи дослідження.

У першому розділі **„Письменницький епістолярій: культурно-історичний і прагмалінгвальний аспекти”** відтворено історію епістолярного стилю, окреслено його роль у розвитку нової української літературної мови, наголошено на важливості теоретичного осмислення понять *культурно-історичний* та *прагмалінгвальний компоненти* в структурі епістолярного тексту. Показана належність епістолярію як об’єкта студій до різних гуманітарних наук, хоча провідною залишається роль власне мовознавчих досліджень.

Зауважено, що наукові засади вивчення українського епістолярію у 20-х роках ХХ ст. заклав літературознавець С. О. Сфремов. Мовностилістичному аналізу особливостей епістолярію окремих авторів присвятили студії Ю. В. Шевельов, А. Й. Багмут, М. Х. Коцюбинська, С. К. Богдан, О. В. Братаніч, О. М. Красовська та ін.; вплив листування на нормалізацію української літературної мови, вироблення її стандарту вивчали М. М. Пилинський, С. Я. Єрмоленко, К. В. Ленець, Л. І. Мацько, Б. А. Шарпило, В. І. Статеева, і сьогодні актуальним виявився зіставний аналіз традиційного паперового й електронного листування (С. Г. Чемеркін) та ін. Історико-лінгвістичними студіями охоплено епістолярій ХVIII ст., насамперед у контексті цінності приватного листування як джерела вивчення історії

української мови (В. А. Передрієнко). Цінність епістолярію як окремого функціонального стилю літературної мови утверджували Л. А. Булаховський, П. П. Плющ, М. М. Пилинський, К. В. Ленець, Б. А. Шарпило, П. С. Дудик, Л. І. Мацько. Виходячи з того, що основними функціями епістолярію є апелятивна й соціативна, виділено низку його диференційних ознак: дискурсивність, спільність інтересів адресата й адресанта, „притосування” до стилю адресата; двобічність (діалогічність).

Синкретизм виражальних засобів епістолярного стилю, що споріднює приватне листування з розмовно-побутовим та художнім мовленням, зумовлює лаконізм у висловленні думки, широке використання еліпсисів. Усталена структура тексту, яка ніби обмежує мовотворчі потенції адресата, насправді, відкриває перед ним значні можливості у відтворенні емоцій, почуттів, станів, що свідчить про конотованість епістолярію.

Відзначено, що елементи епістолярного тексту нерідко введені в структури інших текстів, поєднані з ними, створюючи „текст у тексті”.

Наявність окремих лінгвокультурем (Л. І. Мацько виділяє дев'ять типів таких одиниць), а також культурних та суміжних конотацій становить культурно-історичний компонент мовних одиниць в українському письменницькому епістолярію, який виявлений через: 1) різноманітні новотвори, метафоричні перенесення, що збагачують словниковий склад літературної мови, розширюють її виражальні можливості; 2) використання діалектизмів як засобів мовного притосування до адресата; залучення регіонально маркованих одиниць мови впливало на досягнення синтетичного характеру літературної мови; 3) використання в листуванні іншомовних слів, зокрема термінології, що сприяло інтелектуалізації мови.

Для з'ясування змісту дефініції „культурно-історичний компонент” в епістолярному тексті вагомою виявилася тематика листів, спрямована на відображення найактуальніших проблем національного культуротворення. Домінували теми: 1) популяризація творів української літератури серед простого люду та дітей; 2) перекладацькі справи; 3) актуальні художньо-естетичні домінанти, орієнтовані на краші зразки європейської літератури; 4) питання уніфікації й нормалізації української літературної мови та правопису; 5) обстоювання принципу

самостійності української мови та її поліфункціональності; 6) питання освіти рідною мовою; 7) дослідження в галузі української етнографії. Усе це в листуванні підкреслено передусім культурними, ідеологічними та суміжними з ними конотаціями.

Прагмалінгвальний компонент в епістолярію насамперед пов'язаний із проблематикою конотації, що може бути виявлена в усіх емотивно-прагматичних аспектах тексту, які формують його експресивне забарвлення (В. М. Телія).

Орієнтація на соціально-індивідуальну природу конотації зумовлює аналіз мовних явищ від індивідуального до загальноновживаного, за формулою контекст → текст (як прояв життєвої ситуації в плані дискурсу). Такі диференційні ознаки епістолярного тексту, як: усталеність (жорсткість) структури; комунікативна, когнітивна й емотивна функції; співвіднесеність з мовною ситуацією – „діалог на відстані”; можливість експериментування з мовними елементами – добором та творенням слів, зворотів; експресивність – спонукають до вивчення конотативних особливостей тексту з увагою до проблеми антропоцентризму в епістолярних текстах.

Зазначено, що епістолярій М. М. Коцюбинського є предметом зацікавлень лінгвістів, літературознавців і культурологів віддавна, а короткий огляд листовної спадщини письменника одним з перших ще 1919 р. здійснив В. Міяковський.

У другому розділі „Тексти листів – важливе лінгвістичне джерело інформації про історію та культуру України” зауважено, що важливе культурно-історичне значення в епістолярію мають лексичні новотвори, які несуть інформацію про особливості суспільно-політичного, економічного, мистецького, освітнього, наукового життя. Так, переважна більшість новотворів, виявлених у листах М. М. Коцюбинського (86 %), належить до денотативних лінгвокультурем: *добрість, героїство, буденицина, замір, індивідуалізація, психологічний, продукційний, авторовий, високопоетичний, самокритика* та ін. Новотвори *кермування, почування, студіювання, вражіння* тяжіють водночас до сигніфікативних і денотативних лінгвокультурем. Лексема *поважання* – це символічна лінгвокультурема соціально-національної поведінки, яка є складником формул мовного етикету (Л. І. Мацько), що особливо виявлено в листах.

Мовознавчі терміни (усього 22 приклади з листів М. М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Д. Грінченка) тяжіють до сигніфікативних лінгвокультурем, оскільки є свідченням важливості цих культурних інформаторів в історії розвитку української літературної мови: *діалект, правопис, голосозвуки, евфоніка, шелестозвуки, словар, словниця* та ін. 17 зафіксованих літературознавчих термінів належать до важливих для культуротворення сигніфікативних лінгвокультурем; це терміни на позначення жанрів (*комедія, поема*), типів літературної творчості (*поезія, проза*), понять красного письменства (*белетрист, белетристика, сюжет*), літературних видань (*альманах*), загальних літературознавчих понять (*література*).

Запозичення представлено загальнонауковою, загальноповиваною книжною, суспільно-політичною й економічною лексикою. Ці лексеми аксіологічного, ділового, іронічного, почуттєвого й спонукального характеру належать до денотативних лінгвокультурем, які створюють інтелектуальне тло змісту листів, є свідченням європейських і загальносвітових тенденцій у розвитку української літературної мови: *капіталізм, нація, соціалізм, федерація, апатія, ельоквенція, лавреат, цензура* та ін.

Діалектизми в епістолярію М. М. Коцюбинського є важливим стилетвірним засобом і водночас слугують пристосуванню до мовлення адресата. Найчастіше подільські діалектизми, наявні в ранніх листах письменника, створюють позитивну психологічну атмосферу непереборної прихильності до свого, рідного. Уникнення подолізмів у пізніших листах можна пояснити зміною діалектного довкілля (на новому місці тривалого проживання в Чернігові письменник зазнавав впливу східнополіського діалекту), орієнтацією на вироблення єдиних наддіалектних норм української літературної мови та естетизацією літературного стандарту.

Діалектизми, що сягають ареалу південно-західного наріччя, орієнтовані насамперед на виявлення почуття поваги й пошани до старших письменників-адресантів; водночас вони є засобом пристосування до тогочасного західноукраїнського варіанта літературної мови, свідченням мовних симпатій, модерності, а також прагнень до вироблення синтетичного наддіалектного інваріанта літературної мови, що передбачав поєднання мовних традицій наддніпрянської й галицької мовно-писемних традицій.

Тропеїчні лінгвокультуреми, насамперед метафора, слугуючи засобом увиразнення естетичних і культурних пріоритетів, виконують дві основні функції: 1) естетико-аксіологічну (у 17 випадках, напр.: „Ваші твори мали на мене *великий вплив...*” (М. М. Коцюбинський); „...сей *переклад Верна дерев'яний...*” (Леся Українка); 2) культурно-інформаційну (у 13 випадках: „Ви *розкривали серце наше для добра...*” (М. М. Коцюбинський), „...чи не з *їсть цензура*” (Леся Українка)).

Листи М. М. Коцюбинського й Б. Д. Грінченка є свідченням наукової, історико-лінгвістичної компетенції щодо розбудови української літературної мови, збереження традицій, закладених попередниками, та подальших перспектив творення уніфікованої й наддіалектної книжно-писемної мови. Розуміючи важливість розвитку вітчизняного мовознавства, письменники відстоювали принципи дотримання мовно-літературних традицій, залучали численні інновації, сповідували ідею рівноправності української мови та її поліфункціональності, наголошували на необхідності вироблення уніфікованих літературних норм і єдиного правопису.

Листування М. М. Коцюбинського свідчить про широкі особисті й творчі зв'язки з письменниками, громадськими діячами, науковцями всієї України. Важливою в епістолярію є культурна конотація як „форма ціннісного освоєння світу, чинник внутрішньої детермінації поведінки” (В. А. Маслова), що становить 79 % (68 випадків з 86), напр., у листі до Івана Франка: „З *яким смаком, з яким насолодженням перечитав я її – трудно мені висловити. Ще слухаючи її в Вашому читанні, я був захоплений нею, а тепер, в цілості, вона зробила на мене ще більше вражіння. Сердечне дякую Вам не тільки за пам'ять, але й за сей прекрасний високопоетичний і глибокий твір*”. Тут культурні конотації авторитетності переплетені з конотаціями позитивної оцінності, які актуалізовано мовними засобами із семантикою захоплення. Культурні конотації, зливаючись з аксіологічними, апелюють до близькості ідейного змісту в українському літературотворенні представників старшого й молодшого поколінь письменників, що актуалізувало конотації вдячності молодшого покоління старшому.

Суміжними з культурними є ситуативно-психологічні конотації, які становлять 21 % (18 випадків з 86), напр.: „*Позавчора повернув з Кисва, їздив до лікаря. Найгірше, що не можу нічого робити, нерви перевтомлені, треба спочити, а тут бюрова*”

робота не дає навіть дихнути вільно” – лист до В. Гнатюка. Тут експліцитно наявні конотації невротичності, які в тогочасній Україні та Європі виявилися в загальнокультурному аспекті („...на початку 90-х років” XIX ст. „мода на неврози була в розквіті” – С. Д. Павличко). Зумовлено це було не лише модою, а й тиском суспільства й держави на митця, які не давали розвою його вільній думці, що призводило до душевних і фізичних страждань. Актуалізаторами невротичних конотацій є мовні засоби із семантикою загальної первертоми та дратівливості.

У третьому розділі „**Прагмалінгвальний компонент у письменницькому епістолярію**” констатуємо, що прагмалінгвальний компонент у структурі листів представлено комунікативними формулами, які є виявом індивідуальних авторських рис та актуалізатором конотацій. Отже, прагмалінгвальний компонент співвідносний з конотативним, у структурі якого вагомими постають емоційний та оцінний компоненти, що є проявом комунікативних цілей і стратегій адресата.

Важливими у структурі листа є формули-звертання, насичені позитивними конотаціями (закоханості, інтимності, ввічливості, пошани, доброзичливості), які актуалізовано вживанням демінутивів, атрибутивів з позитивною семантикою, графічним оформленням (*Кохана моя дитиночко! Люба моя мамочко!* та ін.); атрибутивів з першою частиною *високо-*, *вельми-*, поширених звертань з компонентом *добро-*, патронімічних структур антропонімів: *Високоповажана добродійко Ольга Петрівно!*; *Вельмишановний пане Петруненко!* Важливими для конотативних звертань є їхня структура: в однокомпонентних для створення позитивних конотацій використано маркери демінутивності; у двокомпонентних – порядок компонентів: препозиція або постпозиція опорного слова, а також сполучення демінутивів та онімів-вокативів; у трикомпонентних – позитивні конотації посилено завдяки звертанням *пане, добродію*; у чотирикомпонентних – позитивні конотації створено нагнітанням атрибутивів, слів-титулів, онімів: *Високоповажаний і дорогий пане Володимире* тощо.

Формули-прохання в листах породжують конотації інтимності, ввічливості, іронічного, грайливого величання. Вони мають різноманітне формальне вираження: дієслова в наказовому способі

другої особи однини; структури *прошу* + інфінітив, *будьте ласкаві* + дієслово у формі другої особи множини наказового способу; конструкції: *коли Ваша ласка, майте ласку* тощо.

Формули-побажання найчастіше входять до формул-прощань і створюють позитивний конотативний компонент. Позитивні етнокультурні та етикетні конотації ввічливості в них створено означеннями, вираженими прикметниками найвищого ступеня порівняння, прикметником *здоровий*, дієсловом *здоровлю* та ін. (*Бажаю Вам здоров'я та всього найкращого; Бувай здорова; Здоровлю сердечно* тощо).

Постскриптами в листах М. М. Коцюбинського так само насичені позитивними конотаціями: етикетними, ліричними, нагадувально-виділювальними, які репрезентовано іменниками та дієсловами з усталеною позитивною семантикою, градацією питальних речень, словами з традиційно позитивними фольклорними конотаціями та демінутивами („*Юрасика цілую. Богданці, Лізе й Марині кланяюсь. Тебе ще цілую*”; „*Коли береш одпуск? Коли поїдеш з дому на село? Чому ти не описала мені розмови з Д[ядичен]ком?*”). Негативні конотації дорікання, незадоволення, іронічно-глузливі конотації досягнуто формами *нема, не маю*, уживанням знака оклику, протиставленнями слів з позитивною конотацією фразеологізму з негативною („*Обличчя сяє, в руках еластичність, помолодшав навіть ... виглядає, як свиня в хомуті*”).

Фразеологізми (ФО) в листуванні є важливим прагмалінгвальним чинником. В епістолярію М. Коцюбинського й Лесі Українки переважають ФО з негативними конотаціями (63 % від усіх проаналізованих прикладів): а) що позначають поганий фізичний чи психічний стан людини (конотації внутрішнього напруження, безвиході, надламу, безцільності, невгамовної нудьги, душевної й фізичної втоми, невпевненості та ін. (*нудьга жере мене, душа ледве держиться в тілі, душа не на місці*); б) які оцінюють діяльність людей, їхню поведінку, риси характеру (сатирично-глузливі, конотації поблажливої байдужості, знервовано-дратівливі) та ін. (*як свиня в хомуті; не дав Біг свині ріг*); в) що зумовлені філософсько-психологічним світосприйняттям (конотації покори, сенсуальності, іронічно-вибачливі, жартівливо-дружні, жалісливо-співчутливі та ін. (*кожна людина несе свій хрест; не було змалку, не буде й до останку*)). ФО з позитивними конотаціями

(37 %): а) пов'язані з оцінкою людини (іронічно-жартівливі конотації скромності, іронічно-вибачливі, жартівливо-дружні, жалісливо-співчутливі та ін. (*як кіт наплакав; гіри за редьку гірку; неба прихилити*)); б) конотації оптимізму, „сподівальності” (*не втрачаю надії, життя ввійшло в колію*); в) що свідчать про гарний психічний і фізичний стан людини (*душа співає, як у райо*).

ВИСНОВКИ

1. Український письменницький епістолярій кінця ХІХ – початку ХХ ст. цінний як джерело важливої культурно-історичної інформації про відповідну епоху; суттєвою його рисою є культурно-історичний компонент, виявлений у тематиці листів та в лінгвокультурах, культурних і суміжних конотаціях.

2. Прагмалінгвальний компонент мовної семантики в епістолярному тексті співвідносний з конотативним, який виконує стратегічно орієнтовану комунікативну функцію. Епістолярний стиль, однією з визначальних рис якого є дискурсивність, споріднений з публіцистичним екстралінгвістичною структурою, з художнім та розмовно-побутовим стилями – наповненням лінгвістичної структури; водночас листам притаманні узуальні та оказіональні конотації мовних одиниць.

3. Культурно-історичний компонент в епістолярію М. М. Коцюбинського та його сучасників творять лінгвокультури, виражені лексичними новотворами, термінами, запозиченнями, метафорою й метонімією, культурною та суміжними конотаціями. Лексичні новотвори в листуванні М. М. Коцюбинського репрезентовано у сфері іменника, прикметника, дієслова, переважна більшість яких (86%) належать до денотативних лінгвокультурем.

4. Мовознавчі терміни в епістолярію цього періоду відносимо до сигніфікативних лінгвокультурем (100%), які несуть у своєму змісті важливу інформацію про перипетії розвитку нашої книжно-писемної мови й становлення її терміносистеми. Значний відсоток літературознавчих термінів у листуванні (71%) також тяжіє до сигніфікативних лінгвокультурем, а 29% – до денотативних.

5. Запозичення, представлені в епістолярію домінантною загальнонауковою й загальноживаною лексикою книжного походження та суспільно-політичною й економічною лексикою, є денотативними лінгвокультурами, які створюють помітний

інтелектуальний фон у змісті листів і є показником високого розвитку української мови, що знаходить віддзеркалення в її словнику.

6. Тропеїчні лінгвокультуреми (метафора й метонімія) в листуванні письменників є чинником відбиття їхніх творчих інтенцій, тяжіння до прекрасного в мистецтві й житті, творчої самореалізації, є своєрідною культурно-історичною довідкою про відповідний хронос, локус і культурне довкілля; при цьому домінантою є естетико-аксіологічна метафора (що становить 55% від усіх зафіксованих тропів).

7. Листування віддзеркалюють суспільно-політичні, особисті проблеми, творчі ідеї, задуми й пріоритети авторів, а відтак – і тогочасну культурно-історичну епоху через культурні (79%) та ситуативно-психологічні (21%) конотації.

8. Суттєвий культурно-історичний складник епістолярію М. М. Коцюбинського – діалектизми, які постають важливим засобом стилістичного пристосування до ідіолекту адресата, водночас відтворюючи важливі свідчення про розвиток української літературної мови на тлі української культури.

9. Особливо цінними для розуміння механізмів утвердження української мови в к. XIX – поч. XX ст. є свідчення письменницького епістолярію про актуалізацію й рівень історико-лінгвістичної компетенції, зокрема, про: а) віру в невідворотність утвердження української літературної мови як визначального чинника розвитку української нації та її культури; б) дотримання засади – писати тільки українською мовою, що стало мовнокультурологічною ідеологемою; в) обстоювання самостійності української мови як розвиненої й досконалої для вирішення актуальних на той час проблем мовного буття нації; г) важливість перекладання творів європейської класики українською мовою та інформування щодо перекладацької діяльності інших представників української громади; д) необхідність створення початкової школи з українською мовою навчання; е) багатосферність використання української мови; є) уніфікацію й нормалізацію літературної мови та її правопису; ж) орієнтацію на фонетичний принцип правопису на противагу етимологічному; з) тяжіння до східноукраїнських традицій і норм у формуванні наддіалектної літературної мови; и) обізнаність з

українським науковим лінгвістичним життям (лексикографічною діяльністю, роботою з укладання українських граматик тощо).

10. Вираження прагмалінгвального компонента в епістолярію цього періоду значною мірою залежить від конотативних особливостей (конотацій), властивих його структурним формулам, на які припадає найбільше конотативне навантаження.

10.1. Формули-звертання позначені переважно позитивними конотаціями (закоханості, любові, інтимності, ввічливості, пошани, поваги, доброзичливості), зумовлені вербальною структурою репрезентантів. Для епістолярію М. М. Коцюбинського й Лесі Українки характерні формули звертань з атрибутами, що актуалізують насамперед інтимні конотації; формули-звертання в поспаданні з привітаннями притаманні ідіостилю М. М. Коцюбинського.

10.2. Формули-прохання супроводжувані конотаціями інтимності, ввічливості, шанобливості, іронічного або грайливого величання, нагадування, прямого чи імплікованого наказу, комунікативної й психологічної єдності, доброзичливості; типові засоби вираження – дієслівні форми наказового способу, етикетні конструкції, прикметники найвищого ступеня порівняння, лексеми з етнокультурними позитивними конотаціями та синтаксичні конструкції (підрядні речення умови).

10.3. Постскриптами створюють позитивні конотації (етикетні, етикетно-родинні, інтимно-етикетні, образно-ліричні й ліричні, нагадувально-видільні) та негативні (дорікання, незадоволення, іронія чи глузування, байдужість, розчарування).

11. ФО, які за своєю природою є найбільш конотованими, у листах М. М. Коцюбинського, Лесі Українки передають здебільшого негативні конотації (поганий душевний чи фізичний стан; оцінки рис характеру, діяльності, поведінки людей; філософське чи психологічне світосприйняття), рідше – позитивні (оптимістичні сподівання, позитивний душевний чи фізичний стан та ін.).

Отже, аналіз визначальних стилістичних рис і культурно-історичних та прагмалінгвальних (конотативних) складників письменницького епістолярію к. ХІХ – поч. ХХ ст. засвідчив високий рівень розвитку епістолярного стилю української літературної мови окресленого періоду, зразковість і типовість у плані індивідуальному (авторському) та узуальному.

Основні положення дисертації висвітлено в таких публікаціях:

1. Найрулін А. О. Борис Шарпило – дослідник історії й теорії епістолярного стилю / А. Найрулін // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2000. – № 4. – С. 26 – 27.

2. Найрулін А. О. Особливості вираження конотації в епістолярію Михайла Коцюбинського / А. Найрулін // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2001. – № 3. – С. 172 – 177.

3. Найрулін А. О. Питання історії та теорії епістолярного стилю української мови / Анатолій Найрулін // Наук. вісн. Чернів. ун-ту : зб. наук. пр. – Вип. 117 – 118. Слов'янська філологія. – Чернівці : Рута, 2001. – С. 53 – 62.

4. Найрулін А. О. Діалектизми як засіб вираження конотації в епістолярію Михайла Коцюбинського / А. Найрулін // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2001. – № 12. – С. 167 – 171.

5. Найрулін А. О. Конотативні та структурні особливості формул-звертань в епістолярію Михайла Коцюбинського / А. О. Найрулін // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2003. – № 3. – С. 147 – 152.

6. Найрулін А. О. Конотативні особливості постскриптувів в епістолярії Михайла Коцюбинського / Анатолій Найрулін // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філологічна. – 2004. – Вип. 34. – Ч. 2. – С. 303 – 307.

7. Найрулін А. О. Конотативні особливості фразеологізмів в епістолярії Михайла Коцюбинського / А. О. Найрулін // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2005. – № 9. – С. 125 – 132.

8. Найрулін А. О. Структурні елементи в епістолярії М. Коцюбинського як засіб виявлення конотативного компонента / Анатолій Найрулін // Семантика мови і тексту : зб. ст. VIII міжнар. наук. конф. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 348 – 352.

9. Найрулін А. О. Культурологічний аспект листування Бориса Грінченка та Михайла Коцюбинського / А. Найрулін // Творча спадщина Бориса Грінченка в системі національних

духовних вимірів : матеріали наук. конф. – Луганськ : Знання, 2004. – С. 88 – 93.

10. Найрулін А. О. Конотативні особливості онімів та онімизованих апелютивів в епістолярію Михайла Коцюбинського / Найрулін А. О. // Регіональна ономастика : матеріали I регіон. наук.-практ. конф. – Ч. 1. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – С. 77 – 79.

11. Найрулін А. О. „Інтелігентська” лексика як засіб виявлення конотації в епістолярію Михайла Коцюбинського / Найрулін А. О. // Динаміка наукових досліджень – 2004 : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. – Т. 18. Риторика і стилістика. – Д. : Наука і освіта, 2004. – С. 30 – 32.

12. Найрулін А. А. К проблеме теоретического осмысления коннотации в эпистолярном тексте / Найрулин А. А. // Перспективные разработки науки и техники : материалы науч.-практ. конф. – Т. 8. Филология. – Белгород : Руснаучкнига ; Днепропетровск : Наука и образование, 2004. – С. 44 – 47.

13. Найрулін А. О. Епістолярні формули як засіб виявлення конотативного компонента в листуванні Михайла Коцюбинського / Найрулін А. О. // Загальні питання філології : матеріали I міжнар. наук.-практ. конф. – Д. : Наука і освіта, 2004. – Т. 1. – С. 65 – 66.

14. Найрулін А. О. Маловідомі сторінки епістолярію М. Коцюбинського (конотативні особливості) / А. О. Найрулін // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2006. – Вип. 4. – С. 232 – 238.

15. Найрулін А. О. Листування Михайла Коцюбинського з Іваном Франком (особливості конотації епістолярію) / Анатолій Найрулін // Семантика мови і тексту : матеріали IX міжнар. конф. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – С. 512 – 514.

16. Найрулін А. О. Деякі відомості з історії дослідження українського епістолярію / А. О. Найрулін // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філологічні науки. – 2007. – № 15. – С. 129 – 136.

17. Найрулін А. О. Конотативні особливості листування М. Коцюбинського з О. Аплаксіною / А. О. Найрулін // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2008. – Вип. 3. – С. 138 – 144.

18. Найрулін А. О. Мовознавчий аспект листування Бориса Грінченка з Трохимом Зіньківським / А. О. Найрулін // Слобожанська бесіда : матеріали II регіон. наук. конф. – Луганськ : Альма-матер, 2008. – С. 113 – 117.

19. Найрулін А. О. Листи Бориса Грінченка до Володимира Гнатюка (історико-лінгвістичний аспект) / А. О. Найрулін // Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея: матеріали Всеукр. наук. конф. до 145-ої річниці з дня народження Бориса Грінченка. – Луганськ: СПД Резніков В. С., 2008. – С. 103 – 108.

20. Найрулін А. О. Лінгвістичні параметри епістолярного стилю сучасної української літературної мови / Анатолій Найрулін // Культура слова. – Вип. 71. – К., 2009. – С. 23 – 27.

21. Найрулін А. О. Лінгвістична та літературознавча термінологія в епістолярію Михайла Коцюбинського (лінгвокультурологічний аспект) / А. О. Найрулін // Лінгвістика: зб. наук. пр. – Луганськ, 2010. – Вип. 1. – С. 194 – 204.

Анотації

Найрулін А. О. Культурно-історичний і прагмалінгвальний компоненти в письменницькому епістолярію початку ХХ століття. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2011.

У дисертації на матеріалі листів М. М. Коцюбинського та його сучасників розглянуто особливості вираження культурно-історичного й прагмалінгвального компонентів. Установлено, що перший виявляє себе екстралінгвально та інтралінгвально. Важливими в культурно-історичному аспекті є лінгвокультуреми й конотації (останні виконують оцінно-емотивну функцію). Характерні прагмалінгвальні ознаки епістолярного тексту – емотивність, експресивність, оцінність, тобто прагмалінгвальний компонент мовної семантики співвідносний з конотативним, який виконує стратегічно орієнтовану комунікативну функцію. Епістолярний стиль, однією з визначальних рис якого є дискурсивність, споріднений з публіцистичним стилем екстралінгвальною структурою, з художнім та розмовно-побутовим – наповненням лінгвістичної структури; водночас для нього властиві узуальні та оказіональні конотації, що дозволяє сприймати листування крізь призму загального й конкретного. Найбільш

конотовані в епістолярію формули-звертання, побажання, прохання, постскриптуми, у яких переважають позитивні конотації, та фразеологізми, де домінують негативні.

Ключові слова: епістолярний стиль, епістолярний текст, культурно-історичний компонент, прагмалінгвальний (конотативний) компонент, конотація.

Найрулин А. А. Культурно-исторический и прагмалингвальный компоненты в писательском эпистолярном начале XX века. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2011.

В диссертации на материале писем М. М. Коцюбинского и его современников рассмотрены особенности выражения культурно-исторического и прагмалингвального компонентов.

Эпистолярный стиль – это отдельный функциональный вариант литературного языка, базисными функциями которого являются аппелятивная и социативная. Среди основных особенностей текстов эпистолярного стиля выделяют дискурсивность, общность интересов адресата и адресанта; „приспособляемость” к стилю адресата; двусторонность (диалогичность).

Синкретизм выразительных способов эпистолярного стиля роднит частную переписку, с одной стороны, с разговорным стилем, а с другой – с художественным, обуславливая лаконизм выражения мысли, расширение эллипсисов.

Культурно-исторический компонент выражается как экстралингвистически (тематика писем: просветительские вопросы, проблемы перевода произведений европейской литературы на украинский язык, отстаивание принципа самостоятельности украинского языка и т. д.), так и интралингвистически (наличие новообразований, лексических заимствований, лингвистических и литературоведческих терминов, метафор и метонимий, представляющих в переписке как денотативные, сигнификативные и тропеические лингвокультуремы). Важными в культурно-историческом аспекте являются также культурные коннотации (авторитетности и патриархальности, идеологичности, идейного и

творческого родства, этикетные коннотации) и ситуативно-психологические (невротичности, сопереживания, ощущения собственного достоинства), выполняющие оценочно-эмотивную функцию.

Писательская переписка конца XIX – начала XX в., в которой продолжены традиции, заложенные в истории украинского литературного языка, имеет признаки интеллектуализации, поскольку вербальное наполнение писем, авторская модальность и общие лингвистические особенности текстов свидетельствуют, что эпистолярный в истории украинского литературного языка совершенствуется: полифункциональность его становится все более очевидной, многоаспектность более действенной, а выразительные способы – более разнообразными.

Выяснено, что прагмалингвальными признаками эпистолярного текста являются эмотивность, экспрессивность, оценочность, которые апеллируют к исследованию коннотативных особенностей в нем, поэтому прагмалингвальный компонент языковой семантики может быть соотнесен с коннотативным компонентом, выполняющим специфически ориентированную коммуникативную функцию.

Установлено, что коннотация является языковой универсалией как в индивидуальном плане, так и в плане узуса и может выявлять себя на всех лингвистических уровнях, однако в эпистолярном тексте ее следует соотносить с универсальной тексто-семантической категорией, которая тесно связана с такими лексико-семантическими категориями, как оценка, экспрессивность, эмотивность (эмоциональность, эмоция). Категория коннотации реализуется в оппозициях *позитивная/негативная*.

Исходя из оппозиции категории коннотации, выявлено, в частности, что в эпистолярной М. М. Коцюбинского преобладают позитивные культурные коннотации: идеологичности, эстетичности, авторитетности, патриархальности и др. Среди негативных коннотаций доминируют ситуативно-психологические: невротичности, раздражительности, культурные коннотации идеологичности и патриархальности, обусловленные социокультурным законом „имени отца”.

Наиболее коннотированными в семейно-бытовой, интимно-дружеской переписке являются эпистоляризмы (эпистолы), среди которых наиболее частотные – особые слова и сочетания слов,

синтаксические конструкции, репрезентирующие своеобразие, неповторимость эпистолярного стиля, к которым в первую очередь принадлежат обязательные структурные формулы писем.

Формулы обращений, приветствий, прощаний, постскриптумов выступают стилемами, то есть компонентами, эмоционально-экспрессивное содержание которых выделяет эпистолярный текст среди других. Преобладающими коннотациями в эпистолярных формулах являются также позитивные (влюбленности, любви, интимности, вежливости, уважения, доброжелательности), свойственные формулам обращениям и частично – формулам-просьбам; коннотации родства, этикетные коннотации, „дипломатичной” повелительности и др., свойственные формулам-просьбам. Этикетно-семейными, образно-лирическими, интимно-этикетными, коннотациями напоминания и выделения обозначены постскриптумы; последним могут быть свойственны и негативные коннотации имплицитного и полумплицитного характера: упрёка, неудовлетворения, иронично-саркастические коннотации, имплицитные коннотации равнодушия, разочарования.

Фразеологизмы, выполняющие в эпистолярном тексте также не менее важную коммуникативную функцию, в значительной степени насыщены негативными коннотациями плохого душевного и физического состояния, оценочного характера и философско-психологического мировосприятия.

Ключевые слова: эпистолярный стиль, эпистолярный текст, культурно-исторический компонент, прагмалингвальный (коннотативный) компонент, коннотация.

Nairulin A. O. Cultural-Historical and Pragmalingual Components in the Epistolary of Writers of the Beginning of the 20th Century. – Manuscript.

Dissertation for acquiring the scientific degree of a candidate of philological sciences, speciality 10.02.01 – the Ukrainian language. – National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov. – Kyiv, 2011.

The thesis deals with the analysis of the peculiarities of expression of cultural-historical and pragmalingual components based on the material of M. Kotsyubynskyi's and his contemporaries letters. It is found out that the former one can be expressed both extra-linguistically

and intra-linguistically. The cultural and situational-psychological connotations become important in the cultural-historical aspect. The epistolary text is characterized by such pragmalingual features as emotiveness, expressivity, and evaluativeness, i.e. the pragmalingual component of the language semantics correlates with the connotative one, the latter performing a specifically oriented communicative function.

The epistolary style is close to the journalistic one due to its extralingual structure and remains close to the belletristic and conversational ones due to its linguistic structure. At the same time this style is characterized by the customary and occasional connotations. It is proved that the epistolary style inherits connotational formulas which are represented in the forms of address, wish, request and post-scriptum which mainly have positive connotations as well as in phraseologisms in which negative connotations dominate.

Key words: epistolary style, epistolary text, cultural-historical component, pragmalingual (connotative) component, connotation.

Підписано до друку 14.03.2011 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умов. друк. арк. 0,9. Наклад 100 прим. Зам. № 315.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011.
Тел. / факс: (0642) 58-03-20
e-mail alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від
09.04.2009 р.

скамування